

*Қарақалпақ филологиясы  
факультетінің Қазақ  
филологиясы тәлім – бағдарының  
2–курс студенті Арызева Айсауленің*

**«Тіл біліміне кіріспе» пәнінен**

## **РЕФЕРАТ**

**Тақырыбы: «Сан есімдер  
категориясының ерекшеліктері»**

**Қабылдаған: Ж.Шарипова**

**Нөкіс - 2014**

## **Сан есімдер категориясының ерекшеліктері**

### **Жоспар:**

1. Сан есімдердің өзіндік ерекшеліктері.
2. Сан есімнің құрылымы
3. Дара, күрделі сан есімдер
4. Сан есімнің синтаксистік қызметі.
5. Сан есімнің мағыналық топтары.

### **Қорытынды**

### **Пайдаланған әдебиеттер**

## Кіріспе

Есімдер тобына жататын сөз табының бірі болып саналатын сан есімнің өзіндік зерттелу тарихы бар.

Түркі тілдеріндегі грамматикалардан бастап сан есімге көңіл бөліне бастады. Бұл грамматикалардың бәрінде де сан есімдер қысқаша болса да сөз болды. Мысалы, Н.И. Ильминскийдің, А. Казембектің, М. Терентьевтің, П. М. Мелиоранскийдің, В.В. Катаринскийдің, С.В.Ястремскийдің, Н.Ф. Катановтың еңбектерінде сан есім жеке сөз табы ретінде қарастырылған.

Сан есім сөйлемдегі сөздердің барлығымен бірдей тіркесе бермейді. Олардың тікелей тіркесетін негізгі сөздері - зат есімдер, зат есімнен жасалған туынды сын есім және етістіктер. Осы тұрғыда ғалым Т. Сайрамбаев зерттеуінде сан есімнің етістікпен тіркесі жайында кеңінен айтылған. Ал А. Елешева фразеологизм құрамындағы сан есімдердің ерекшеліктеріне тоқталған .

Сан есім-оқулықтарда көрсетіліп жүргендей, есімдер тобына жататын сөз таптарының бірі. Сан есімге жататын сөздердің өздеріне тән лексика-грамматикалық мағыналары бар, яғни олар заттың сан мөлшерін, ретін, шамасын білдіреді. Олай болса, сан есім- сөздерді таптастырудың бірінші ұстанымына сәйкес яғни семантикалық сипаты жағынан сандық, мөлшерлік ұғымды білдіретін сөздер. Сан есімдер басқа сөздерге (зат есімдерге) тіркеспей жеке айтылғанда, абстракт сан атауы ретінде қолданылады, ал зат есіммен тіркескенде заттың нақты сандық мөлшерін көрсетеді.

Сан есімдер- тілімізде ете көне заманнан бері қолданылып келе жатқан сөздер. Сондықтан бұлардың қалай жасалғандығы жөнінде ғалымдар арасында түрліше пікір бар. Мысалы, Н. А. Баскаков сан есімдер-есімдерден бөлініп шыққан сөз табы екендігін және олар сын есім, үстеу сияқты белгі мағынасын білдіретіндігін айтқан. Ал қазақ тіліндегі сан есімді зерттеген Ә. Хасенов: «Түрік тілдеріндегі негізгі сөздік қорға жататын сан атаулары өмір шындығынан, конкретті заттан алынған, яғни зат есімдерден шыққан. Әрине,

бұл жалпы сандық ұғымдардың дамуы математика ғылымының дамуымен байланысты, адамзат қажеттігінен туды деген пікірге ешбір қайшы келмейді, қайта оны толықтыра, растай түседі... сандық семантикалы есімдер мен сөз тіркестері, түрік тілдеріндегі негізгі сан атаулары зат есімдерден бөлініп шықты деген жорамалымызды жоққа шығармайды, қайта растайды», - дейді. Осылайша ғалымдар сан есімнің пайда болуы жөнінде түрліше пікір айтса, кейінгі ғалымдар сан атауларының нақтылы қалай, қандай тәсілдер арқылы жасалатындығын ғылыми тұрғыда дәлелдеп берді .

Олай болса, сан есімдер-өздеріне тән жасалу тәсілдері бар, өздерінің табиғи қызметінде ешбір өзгеріске түспейтін, тек субстантивтенгенде ғана түрленетін, мағыналы жағынан бірнеше топқа бөлінетін, сөйлемде белгілі қызмет атқаратын сөз табы.

Сан есім зат белгісін білдіруі жағынан сын есімге ұқсайды, сондықтан сан есім де зат есіммен тіркесте жиі қолданылады. Мысалы, Сарыбала атасымен бірге алыстағы қыр елінен он бес мың қой жинап қазынаға өткізді (Ғ.М.). Биылғы жылдың сегіз айында ғана мың адам курс бітіріп шықты. Осы сөйлемдердегі он бес мың, сегіз, мың сан есімдерінің нақты мағыналары өздері тіркескен сөздер арқылы анықталып тұр, яғни қойдың он бес мың, айдың сегіз, адамның мың екендігі нақтыланып тұр. Ал сан есімдер жеке қолданылғанда, оларда нақтылық болмайды, абстракт мағынаға ауысады, демек он бес мың, сегіз, мың деген сөздер жайындағы ұғымды ғана аңғаруға болады.

Қазақ тіліндегі сан есімдер *бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, жиырма, отыз, қырық, елу, алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан, жүз, мың* секілді жиырма шақты сөздер арқылы жасалатындығы ғылымда дәлелденген жағдай, яғни "санға байланысты неше түрлі болып жатқан абстракт ұғымдар осы жиырма сөз арқылы және олардың түрленуі арқылы беріледі".

Қазақ тілінде сан есімдер сияқты мөлшерлік мағынада қолданылатын бір топ сөздер бар. Бұл сөздерді Ә. Хасенов екі топқа бөліп қарастырған: бірінші-

сан есімнің тура мағынасындағы, яғни дәл сан мағынасын білдіретін және солар арқылы жасалған сөздер: *егіз, қос, жарты, жарым, жеке, жалқы, сыңар, жалғыз, некен-саяқ, дара* және осы сөздердің әрқайсысының мағыналық және грамматикалық ерекшеліктеріне тоқталған.

Автор сан есім мағыналы сөздердің екінші тобын өз ішінде тағы да екіге бөлген: 1. әртүрлі тіркестер арқылы берілетін абстрактылық ұғымдар; 2. сәттік (нумеративтік) сөздер мен сан мағыналы есімдер,

Ғалым бірінші топқа *сүт пісірім, шай қайнатым, бір шай ішім, ет асым, ат шаптырым, ел жатар кез, түс ауа, күндік жер, қозы көш жер* т.б. секілді тіркестерді жатқызған. Ал екінші топқа *жүз бас қой, бір қап бидай, бір нар киім, екі қабат үй, үш түрлі мәселе, бір түп ағаш* т. б. секілді сөздерді жатқызып, бұл сөздерді сәттік (нумеративтік) сөздер деп атаған.

А. Ысқақов қазіргі қазақ тілінде сан есімдер сияқты мөлшерлік мағынада қолданылатын сөздер бар екендігі, олардың жеке-дара түрінде де, сөз тіркесі түрінде де кездесетіндігін айта *келіп, жарым, жарты* сөздері бөлшектік ұғымдардың, *жалғыз, жалқы, сыңар, дара* сөздері бірлік ұғымдардың, *центнер, килограмм, тонна, қадақ, батпан* сөздері салмақ өлшемдердің, *қадым, қарыс, кез, метр, шақырым, ат шаптырым, қозы көш(жер)* аралық өлшемдердің және *ет асым, қас қаққанша, қас пен көздің арасында, әу дегенше* сияқты уақыт, мерзім өлшемдердің атаулары есебінде қолданылатындығын көрсеткен .

Бұл сөздердің мағынасында аздаған мөлшерлік ұғым болғанмен, олар сан есімге жатпайды. Мысалы: *жарым, жарты, жалқы, сыңар, дара, қос, егіз* сөздері-сын есімдер, *центнер, қарабатпан, килограмм, тонна, гектар, кубометр, адым, қарыс, кез, метр ,шақырым* сөздері-зат есімдер, *ат шаптырым, қозы көш (жер), ет асым, қас қаққанша, қас пен көздің арасында, әу дегенше-тұрақты* тіркестер).

Сан есімге жатпаса да, мөлшерлік мағынада тілімізде жиі қолданылатын осы сөздердің ерекшеліктері академиялық грамматикада (2002) нақтыланып көрсетілген және бұл сөздер мынадай ретте топтастырылған:

- салмақ өлшемдерін білдіретін сөздер: *қадақ, пұт, келі, батпан;*
- көлем мөлшерін білдіретін сөздер: *бір шымшым, біруыс, бір тілім, бір құшақ.б.*
- қалыңдық өлшемін білдіретін сөздер: *пышақ сырты, шынашақ, бармақ, екіелі т.б.*
- қашықтықөлшемін білдіретін сөздер: *адым, таяқтастам, шақырым, қозы көш жер, ат шаптырым т.б.*
- ұзындық өлшемін білдіретін сөздер: *тұтам, сынық сүнем, кере кез, аршын, құлашт.б.*
- жарты мағынасын білдіретін сөздер: *жарты, жарым т.б.*
- бір мағынасын білдіретін сөздер: *жеке, дара, жалғыз, жалқы;*
- екі мағынасын білдіретін сөздер: *егіз, қос, пар;* -төрттен бір мағынасында: *ширек;*
- уақыт мөлшерін білдіретін сөздер: *сүт пісірім уақыт, шай қайнатым биенің бір сауымындай уақыт .*

Бұл сөздердің барлығы да мөлшерлік мағынада қолданылғандарымен, сан есім болмайды.

Сан есімдер өздерінің әрі табиғи, әрі негізгі функциясы болып есептелетін сандық, сан- мөлшер мағыналарында қолданылғанда, еш өзгеріске түспейді. Мысалы, Поездан бұдан басқа төрт адам түсті (Н.Ғ.). Ол жақтан келетін екі автобус сәскеде келеді (сонда). Осы сөйлемдердегі төрт, екі сан есімдері өздері тіркесетін зат есімдердің алдынан түбір күйінде, ешбір қосымшасыз қолданылып тұр.

Сан есімдер субстантивтенгенде түрленіп, «әр алуан өзгеріске түседі, демек, көптеліп те, тәуелденіп те, септеліп те және жіктеліп те қолданылады. «Мысалы, Мынабірбұлтжіңішкерекеліп, екігеузіліп кетті (С.Б.). Қармақтары балық қапқанша бір- біріне үндеспеуге серт айтысқандай екеуінде де үн жоқ (С. О.).

Сан есімдер құрамына қарай дара және күрделі болып екіге бөлінеді. Тілімізде дара сандар көп емес, барлығы жиырма шақты- *бір, екі, үш, төрт,*

*бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, жиырма, отыз, қырық, елу, алыс, жетпіс, сексән, тоқсан, жүз, мың.*

Күрделі сан есімдерге Ә. Хасенов: «екі немесе бірнеше дара саннан құралған сан есімдер», -деген аныққама берген. Мысалы, Қазақстан жерінде сүт қоректілердің жүз елу алты, құстардың төрт жүз жетпіс төрт, балықтың жүз қырық түрі бар (оқулықтан). Осы сөйлемдегі сан есімдер екі, үш, төрт сан атауынан құралған.

Грамматикаларда дара сан есімдер іштей негізгі және туынды болып екіге бөледі. Негізгі дара сан есімдерге морфемалық бөлшектерге бөлінбейтін сөздер жатқызылады. Мысалы, *бір, екі, бес, жеті, сегіз* т.б. Ал туынды сан есімдер әр түрлі жұрнақтар жалғану арқылы жасалады. Мысалы, *бірер, бірінші, үшеу, төртеу* т.б.

Осы негізгі және туынды дара сан есімдердің тіркесуінен я қосарлануынан жасалған сан есімдер *күрделі* сан есімдер деп аталады. Мысалы, *он бес, бес- бестен, жүз тоқсан бес, жетпіс- сексеннен* т.б.

Сан есімнің сөзжасамын арнайы қарастырған проф. Н. Оралбаева күрделі сан атауларын «екі я онан да көп сандардың бір- бірімен тіркесіп, құрамындағы сандардан басқа сандықұғымды білдіретін түрі «,-деп атаған. Ғалым айтып отырғандай, күрделі сан есімнің құрамында қанша сан атауы болсада, барлығы бірігіп, бір күрделі сандық ұғымды білдіреді. Мысалы: *жиырма бес мың тоғыз жүз тоқсан тоғыз*- осы жеті сан атауы бірігіп, бір ғана күрделі сан атауын білдіріп тұр. Ал күрделі сан атауының ең кемі екі сөзден тұруы "бұл- міндетті шарт, онан кем болуы мүмкін емес. Бірақ күрделі санның құрамы екіден әлдеқайда көп бола береді. Мысалға миллионға дейінгі күрделі сандардың ең көбі тоғыз сөзден тұрады: *тоғыз жүз тоқсан тоғыз мың тоғыз жүз тоқсан тоғыз*".

Күрделі сандардың тағы да мынадай ерекшеліктері бар:

1) Оларда синонимдік қасиет болмайды, әрқайсысының мағыналары дербес болады.. Мысалы, жүз тоқсан бес, жүз тоқсан алты. Осы екі күрделі сан атауы екі түрлі ұғым білдіреді.

2) Күрделі сандар бір сөз болғандықтан, қосымшапар олардың соңғы компонентіне жалғанады. Мысалы: Қала халқы жүз он жеті мыңнан асады (Н.Б.). Осы сөйлемдегі төрт компоненттен тұратын күрделі санның соңғысына шығыс септігі жалғауы жалғанған.

3) Күрделі сандар біртұтас сөз болғандықтан, олардың арасына еш уақытта ешбір морфема кіре алмайды, оларды бөліп айтуға болмайды. Күрделі сандар өз тұтастығын, орын тәртібін беріксіздейді. Мысалы, тоғыз мың елу екі деген күрделі сан атауы тек қана осы төрт сан атауынан жасалады, олардың орнын ауыстырса, арасына басқа морфема енсе, бұл ұғымды бере алмайды.

4) Күрделі сандардың құрамы қанша сөзден құралғанына қарамастан, олар сөйлемде бір сөздің қызметін атқарады, бір сөйлем мүшесі болады. Мысалы: Бір тәулікте мың төрт жүз қырық минут бар («Білім және еңбөк»). Осы сөйлемдегі мың төрт жүз қырық күрделі сан атауы аныққауыш болып тұр.

Күрделі сандардың ғылымда проф. А. Ысқақов дәлелдеген екі түрлі жасалу жолы бар:

1) дара сандардан жасалатын күрделі сандардың құрамы бір санның үстіне басқа бір санды қосу жолымен, яғни белгілі бір санға (қосылғышқа) келесі бір қажетті санды (қосылғышты) қосып айту жолымен жасалады. Бұл Жол- қосылмалы жол деп аталады. Мысалы, *сексен сегіз, тоқсан аптыт.б.* Осы күрделі сан атаулары сексен, тоқсан сандарына сегіз, алты сандарын қосып айту арқылы жасалған.

2) Дара сандардан жасалатын күрделі сандардың құрамы бір санды (көбейгішті) басқа бір санға (көбейткішке) көбейту жолымен, яғни белгілі бір санды келесі бір қажетті санға көбейту, еселеу жолымен жасалады. Күрделі сандарды жасаудың бұл жолы көбейтілмелі жол деп аталады. Мысалы, бес жүз, он мың күрделі сан атаулары бес, он сандарын жүз, мың сандарына көбейту арқылы жасалған.

Күрделі есептік сандарға тән тағы бір ерекшелік олардың құрамындағы жеке сандардың орналасуына байланысты, яғни мұндай сандар құрамында алдымен жоғары дәрежелі сандар, одан кейін төмен дәрежелі сандар қойылып айтылады. Мысалы, жетпіс екі, бес мың жиырма бес т.б.

### **Сан есімнің мағыналық топтары**

Сан есім сөздер заттың сандық мөлшерін түрліше атайтынына қарай, бірнеше мағыналық топқа жіктеле алады. Ғылыми грамматикаларда көрсетіліп жүргендей, сан есімдердің бір тобы зат есімінен тіркесіп, оны анықтап, есебін, ретін, мөлшерін білдірсе, біразы жинақтылық ұғымды, бөлшектік үлесті, шамалық, болжалдық мағыналарды білдіреді. Осындай ерекшеліктеріне қарай, сан есім алты топқа бөлінеді: *есептік сан есім, реттік сан есім, жинақтық сан есім, топтау сан есімі, болжалдық сан есім және бөлшектік сан есім.*

**Есептік сан есім** мағыналық топтардың ішіндегі саны жағынан ең көбі және бұлар «заттың нақтылы санын және абстракт сандық ұғымды білдіреді». Мысалы, Тоқсан бес жыл бұрын арқаға аға сұлтандық тәртіп орнады (Х.Е.). Екі жауынгер салт аттылы арбаның артында келеді.

Есептік сан есімдер үнемі зат есіммен тіркесте қолданыла бермейді. Зат есімсіз қолданылғанда абстракт сандық ұғымды білдіреді: Үшке бесті қосқанда сегіз болады.

Есептік сан есімдер зат есіммен тіркесіп, оны анықтап тұрғанда, морфологиялық жағынан еш өзгеріске түспейді.

Есептік сан есімдер өзге сөз таптарынан жасалмайды. Ал есептік сан есіммен сөзжасамның әртүрлі тәсілдері арқылы жаңа сөздер жасалатындығы оқулықтарда қысқаша көрсетіліп жүр. Мысалы, А. Ысқақовтың оқулығында *бесбармақ(ет), елубасы, алты бақан* сияқты зат есім сөздер, *екіұшты, өкі ұдап, екі жүзді* сияқты сын есім сөздер, *үшеу ара, екі талап* сияқты үстеу сөздердің сан есім арқылы жасалатындығы және бір сөзінің лексика-семантикалық және грамматикалық ерекшеліктері жайында айтылған. Сондай-ақ, академиялық грамматикада да есептік сан есімнің тұрақты

тіркестер құрамында кездесетіндігі, бір сан есімінің қолданылу, стильдік ерекшеліктері сөз болған. Сан есім сөздердің мағынасының кеңеюі арқылы жасалған туынды сөздер, олардың даму, қалыптасу жолдары, сан есім негізінде басқа сөз таптарына жататын туынды сөздердің жасалуы және оның себептері, олардың даму жолдары Г.Шаһарманның зерттеу еңбегінде жан-жақты қарастырылған .

**Реттік сан есім.** А. Байтұрсынов оқулығында реттік сан есімге «нәрселердің ретін көрсететін сан есімдер»-деген аныққама берілген. Мысалы, Бұдан гөрі маңыздырақ екінші мәселе бар (Н. Ғ.). Ол кезде Әділбек жасырақтау еді- жетінші класта оқитын (сонда).

Ә. Хасенов реттік сан есімге «реттік сандар заттың (яғни зат есімнің) ретін, тәртібін білдіреді»,- деген анықтама берген. Кейінгі грамматикаларда да реттік сан есім жайындағы пікірлер осы бағытта айтылған: «Қазіргі қазақ тіліндегі реттіксан есімдер белгілі бір заттар мен құбылыстардың орын тәртібі, реттік жүйесін белгілеу үшін қолданылады. «Реттік сан есім заттың саналу ретін, орын тәртібін білдіріп, нешінші ? деген сұраққа жауап береді де, есептік сан есімдерге дауыссыз дыбыстардан соң (-ыншы, -інші), дауысты дыбыстардан соң (-ншы/-нші) жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады .« Мысалы. *бір-інші, екі-нші, алты-ншы, тоғыз-ыншы* т.б.

Реттік сан есімдер де құрамына қарай дара, күрделі болып келеді. Мысалы, Сертгескен үшінші түн де келіп жетті (Х.Е.). Кәдімгі Жолмұқан жуытпай өзіне он бірінші жасақшы етіп алған сарысы (сонда).

Реттік сан есімдер негізінен заттың рет санын, қатар санын білдіретіндіктен, олар үнемі зат есімнің алдынан келіп тіркеседі. Мысалы, *біріншіжүлде, бесінші қабат, тоғызыншы үй, он сегізінші қатар* т.б.

Реттік сан есім зат есімдерше түрленіп, заттық мағынада да қолданылады. Мысалы, Екіншісі де оныңжанынан тізерлей отырып, шоққа қолын созды (Х.Е.).

**Жинақтық сан есім.** А. Байтұрсыновтың оқулығында, жоғарыда айтылғандай, есептік сан есімді жай және жадағай деп екіге бөліп, жадағай сан есімге- біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу, алтау, жетеу сөздерін жатқызған және бұлардың басқа есімдерге қосарланып айтылмайтынына көңіл бөлінген. Сан есімді арнайы зерттеген Ә. Хасенов сан есімнің бұл түрі абстрактілік ұғымды білдіріп, көбіне зат есімнің орнына қолданылатындығын айта келіп, оны жинақтық - субстантивтік сан есімдер деп атаған, яғни сан есімнің бұл түрі көбіне зат есім орнына қолданылып, зат есім категориясына жақындайды деп есептеген. Мұндай сөздердің негізгі мағынасы абстракт сан мөлшерін білдіретіндіктен, олар үнемі субстантивтеніп жеке қолданылады", Мысалы, Бүгін Оспан кеш батарда Смағұлға барып, екеуі бір түрлі бола калып еді (М. Ә.).

Жинақтық сан есімдер есептік сан есімдерге - ау (- еу) жұрнақтары қосылуы арқылы жасалады: *біреу, екеу, үшеут.б.*

Жинақтық сан есімдердің өздерінетән мынадай ерекшеліктері бар:

- жинақтық сан есімдер ешқашан да күрделі түрде қолданылмайды;

- жинақтық сан есімдер мағына жағынан субстантивтік қасиеті болып келетін сөздер болғандықтан, сөз түрлендіруші грамматикалық формалардың бәрін де қабылдай береді. Мысалы, Бұл үшеудің қолында тобылғы сапты жалаң дойыр ғана (Х.Е.).

- жинақтық сан есімдерден лексика-семантикалық, морфологиялық және синтаксистік тәсілдер арқылы біраз жаңа сөздер жасалған. Мысалы, Домбыраны да, әнді де біреу үйреткен жоқ маған, өз бетіммен үйрендім (Н.Ғ.) Екеулеп Айбаршаны азғырмақ болып еді, одан іс шықпады (С. М.).

**Топтық сан есімге** оқулықтарда «есептік, жинақтық, болжалдық сан есімдерге, қазіргі кезде шығыс септікке тән грамматикалық мағынадан біржола қол үзген -дан (- ден, - тан, -тен) аффиксін қосу арқылы жасалып, біркелкі заттар мен құбылыстардың сан мөлшерін топтап көрсететін сөздер», - деген анықтама беріліп жүр. Мысалы, Біз әуелі тобымызбен, сосын екі-екіден, үш- үштен қосылып, бірнеше ән айттық (Н. Ғ.).

Топтық сан есімдер де морфологиялық құрамы жағынан дара және күрделі болады. Мысалы, Сол күні екі жақтан үшеуден алты ғана кісі шақыртып алды (М. Ә.). Әр оқушы бес- алтыдан ағаш егіп, соны өздері күтіп өсіретін болса, қандай жақсы ! (М. И.).

Топтық сан есімдердің өздеріне тән мынадай ерекшеліктері бар:

- топтық сан есім жасапатын негізгі көрсеткіш- шығыс септік жалғауы. "Шығыс септік жалғауы сөз жасаушы қосымшаға жатпайтыны белгілі, ол- сөздерді байланыстырушы қосымша. Бірақ бұл қосымша есептік санға қосылғанда, өзінің негізгі синтаксистік қызметін атқармайды, есептік санды сөйлемде басқа сөзбен байланыстыру қызметінде емес, есептік санға топтау мәнін қосады".

- кейде (-дан/-ден) қосымшасы топтық сан есімдердің анықтайтын сөздеріне қосылып айтылады. Мысалы, Сенбілікте әр студент бес-бес ағаштан отырғызды.

- топтық сан есімдер грамматикалық көрсеткіштермен түрленбейді және жаңа сөздер жасай алмайды.

**Болжалдық сан есімдер** заттар мен құбылыстардың санын дәл, нақты көрсетпей, шамамен тұспалдап атайды. Ғылыми еңбектерде болжалдық сан есімге мынадай анықтама берілген: «белгілі бір заттар мен құбылыстардың сан мөлшерін дәл атамай, тұспалдап қана шамамен атайтын сөздер . Мысалы, Аңшылар Қараадырдан бес- алты шақырымдай ұзап шықты (М. Ә.). Бір жұп құмырсқаның ұрпағы бір жыл ішінде бір жүз жиырма миллиондай жәндік, бір жүз елу мыңдай құрт жейді.

Синтетикалық тәсілдің жолдары: - болжалдық сан есімдер (**-дай/дей, - тай/тей**) жұрнақтары жалғану арқылы жасалады. Мысалы, Өзен мен бұл үйдің арасы бес жүз қадамдай жер еді (Х. Е.). Екі жүздей ат шапты (Ғ.М.)

(**-ер**) жұрнағы арқылы болжалдық сандар тек бір есептік сан есіммен жасалады. Мысалы, Бірер мыңды місе тұтпай, бес-алты мыңнан алмақ (Ғ. М.). Хажыға ол... менің бірер жасар күнімде, өзінің отыз бес жасында кеткен (Ғ. М.)

- есептік сан есімдерге (**лаған/ леген, даған/ деген, таған/теген**) жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады. Мысалы, Қалада қазір жүздеген машина бар, - деді Мейрам (Ғ. М.). Техникумда мыңдаған жас кадрлар оқып жүр.

(- **лап/леп, дап/деп, тап/ теп**) жұрнақтары сан есімдерге жалғану арқылы болжалдық сан есімдер жасалады. Мысалы, Олар шығып кетті де, бір жәшікті төртеулеп көтеріп әкеліп, төренің қасына қойды (Ғ. М.).

- есептік сан есімдерге көптік жалғауы, сонан соң жатыс септігінің жалғауы жалғану арқылы болжалдық мағына жасалады. Мысалы, Жиналыс сағат екілерде басталады.

Аналитикалық тәсілдің жолдары:

- есептік сан есімдердің қосарлануы арқылы жасалады. Мысалы, Тобылғыны түсіріп, үйге кірсек, Есембайдың 13-14 жасар үлкен баласы келген екен (С. М.). Айналасы қырық-елу адам (Ғ. М.).

- есептік сан есімдерге *шақты, шамалы, қаралы, таман, жуық, астам, асқан, келген, тарта*, таяу сөздерінің тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы, Ол осы жаздың басында он шақты жігітімен келіп, Жаншаның жасағына жабылғанды (Х.Е.). Екі жүзге тарта жігіт кетіп еді (С. М.).

Болжалдық сан есімдер де зат есіммен тіркеспей, соның орнына жүргенде ғана көптеледі, тәуелденеді, септеледі. Мысалы, Екіншісі он бес - он алтыда (Ғ. М.).

**Бөлшектік сан есімдер** белгілі бір заттар мен құбылыстардың сандық бөлшегін, белгілі бір заттар мен құбылыстардың бөлшектік үлесін, бөлшегін, заттар мен құбылыстардың бөлшектік санын, үлесін білдіреді.

Бөлшектік сан есімдер құрамы жағынан күрделі болып келіп, есептік сан есімдердің синтаксистік тәсілмен тіркесе айтылуы арқылы жасалады: *бестің бірі, жүздің оны, төрттен екісі, жүзден бірі* т.б.

- бөлшектік сан есімдердің құрамындағы бірінші сыңары ілік немесе шығыс септіктің бірінде, екінші сыңары тәуелдік жалғаудың үшінші жағында

тұрады: *төрттің бірі, жиырманьң үші, жүздің екісі, төрттен бірі, отыздан оны, мыңнан жүзі т.б.*

-бөлшектік сан есімдердің құрамындағы бірінші сыңары шығыс септікте, екінші сыңары атау септікте тұрады және көбіне "бөлігі" деген сөз тіркеседі. Мысалы, бестен бір, қырықтан төрт, мыңнан елу бөлігі, үштен бір бөлігі т.б.

-бөлшектік сандар *жарым, жарты* сөздерінің есептік сандармен тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы, *бес ширек, мыңжарым т.б.*

## ҚОРЫТЫНДЫ

Сан есімді дербес сөз табы ретінде қарастырған Ә.Хасенов зерттеуінде де, оқулықтарда да сан есімнің негізгі синтаксистік қызметі- сөйлемде анықтауыш болу. Мысалы, Қазір Нұра өзенінің суына сегіз су бөгендері салынып, өзен мол береке ұйтқысы болып отыр. Осы сөйлемде сан атаулары өздері анықтайтын есім сөздерінің алдында келіп, анықтауыш болып тұр.

Сондай-ақ, сан есім оның ішінде көбінесе жинақтық сан атаулары ілік септігінде тұрып та анықтауыш болады. Мысалы, Үшеудің жараса кеткенін қара (Ғ. М.).

Сан есім заттанып, атау септігінде тұрып, сөйлемде бастауыш қызметін атқарады. Мысалы,

Қырға тарттың құйын боп екеуінде,  
Құла кетті торының жетегінде (М. М.).

Сан есім сөйлем соңында келіп, баяндауыш болады. Мысалы, Бағып жүрген сиырларымның ішінде тарғыл аласы он жеті, қызыл шұбары- он үш, қарасы-тоғыз, құбақаны-бесеу (С. М.).

Сан есім барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктерінің бірінде тұрып, өзі бағынып тұрған сөзге меңгеріле байланысып, жанама толықтауыш болады. Мысалы, Қазір мұның да жасы елу екіні өтіп, елу үшке аттаған(Б.Т). Сан есімдер септік жалғауын қабылдамай-ақ, етістік алдында тікелей келіп, сөйлемде пысықтауыш қызметін атқарады. Мысалы, Жидебайдан үш көшіп, Есенбайға жетті... (М. Ә.).

## **Пайдаланылған әдебиеттер**

1. К. Аханов «Тіл білімінің негіздері» Алматы, 1993 ж.
2. А.Хасенов «Тіл білімі» Алматы, 1996 ж.
3. А.Хасенов «Тіл білімі» Алматы, 2007 ж.
4. А.Даулетов. Тил билиминиң тийкарлары. Нөкис, 2013 ж.
5. Ж.Тектіғұл. Тіл біліміне кіріспе. Алматы, 2007 ж.
6. Хасенов А. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер. Алматы